

"SHAXI MUTLAQ" DÁSTANÍ TILINDE KELBETLIKLERDÍŇ
QOLLANÍLÍWÍ

Ziywar Yusupbaeva – QMU, folklortanıw hám dialektologiya qánigeligi
1-kurs magistrantı

Qaraqalpaq til biliminde folklorlıq shıǵarmalardıń tilin izertlewdiń áhimiyeti hám zárúrligi tuwralı bir qatar tilshi ilimpazlar óz pikirlerin bildirgen. Sh. Ábdinazimovtıń tómendegi pikirin keltirip ótsek boladı: "Ádebiyatshılarımız tárepinen qaraqalpaq awızeki dóretpeleri hár tárepleme keń túrde izertlendi, kóp ilimiy miynetler dóretildi, biraq tilimizdiń tariyxı ushın bay materiallar beretuǵın tawsılmas bay ǵaziyne bolǵan dástanlardı lingvofolkloristikalıq, lingvopoetikalıq, lingvokulturologiyalıq aspektlerde izertlew máseleń qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwı keshigip atırǵan tarawlardıń biri ekenligin aytıp ótiw orınlı" [1; 132]. Haqıyqatında da ilimpazdıń aytqanıday dástanlar tilin izertlew eń áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Biz dástanlar tilin hár tárepleme tereń úyrenip , izertlewimiz zárúr bolıp tabıladı. Sonlıqtan da qaraqalpaq dástanlarınıń hár biriniń tillik táreplerin tereń izertlewimiz tiyis.

Qaraqalpaq tilindegi kelbetlik sóz shaqabı boyınsha dáslepki izertlew akademik N.A.Baskakovtıń miynetlerinen baslanadı. Ilimpazdıń "Каракалпакский язык" miynetinde basqa sóz shaqapları menen birge kelbetliklerge de toqtap ótedi. Bunda kelbetlik sózlerdiń xızmeti tiykarınan onıń túrleri haqqında kórsetilgen. Sonday-aq, dórendi kelbetlikler haqqında da aytqan. Qaraqalpaq til biliminde kelbetlik sózler boyınsha sabaqlıqlarında sóz etiledi [2]. A.Dáwletov, M.Dáwletov, M.Qudaybergenov miynetinde kelbetlikler haqqında ayılǵan [3].

Biz bul maqalada qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń biri "Shaxı Mutlaq" dástanı tilinde jumsalǵan kelbetliklerge toqtap ótemiz.

Kelbetlikler eki túrli usıl menen jasaladı: 1. Sapalıq kelbetlikler. 2. Qatnaslıq kelbetlikler [4]. Biz házir dástandaǵı sapalıq kelbetliklerge baylanıslı mısallardı kórip shıǵamız. Mısır sháhrinde bir patsha bar edi, hádden zıyat *zalım* edi, ráhimsizlikte bir ózi edi. Keshe-kúndiz sa-sáwbet tutıp, *názik* qızlar menen zawqı-sapa qılıp, mayshatta bolar edi. Nagah patshanıń názeri háwizge tústi, kórseler suwdıń betinde bir *aq* paxta qalqıp júrgendey *sahıpjamal* hayal turar edi. Álqıssa, máliyka biysharanı *polat* qápes dúzettirip, ishine salıp asıp qoydı. Olardıń bárshesin qara jer juttı, olardan soń neshshe ánbiya ótti... Máliyka biyshara basına bir *góne* oramaldı salıp, ústiniń jırtıq tesiklerine kóshede jatqan látte-eskilerdi jamap, gúl júzlerine nıqap tartıp, jolǵa túsip rawana boldı. Qarasa, húrini *ziyba* qız jatar, toqtap jaqın barıp kóirse qol-ayaqları bán bokǵan, ólige usap jatır.

Joqarıda keltirilgen mısallardıń barlıǵı sapalıq kelbetliklerge mısal boladı. Bunda birinshi gáptegi *zalım* sózi insannıń qanday ekenligin bildirip kelgen hám qosımtasız turıp kelbetlik jasap tur. Ekinshi mısaldaǵı *názik* sózi túbir halında kelip, heshqanday qosımtasız kelbetlik bolǵan hám qızdıń qanday ekenligin dálillep bergen. Al úshinshi mısaldaǵı *aq*, *sahıpjamal* sózleri bolsa reńdi bildiretuǵın *aq* sózi hám hayaldıń qanday ekenligin dálillep turǵan *sahıpjamal* sózi bar. Tórtinshi, besinshi, altınshı mısallardaǵı *polat*, *qara*, *góne* kelbetlikleri de sapalıq kelbetlikler bolıp tabıladı. Bunda *polat* sózi qápestinıń qanday ekenligin bildirse, *qara* sózi reńdi bildirip kelse, al *góne* sózi bolsa oramaldıń qanday ekenligin bildirip kelbetlik sóz jasap tur. Eń sońǵı mısaldaǵı *ziyba* sózi qızdıń qanday ekenligin dálillep tiykar kelbetlik jasap turǵanlıǵın kóremiz.

Qatnaslıq kelbetlikler tiykarınan atawısh hám feyil sózlerge kelbetlik jasawshı qosımtalar qosılıwı arqalı jasaladı. Mısalı, Men biyshara neden *jazıqlı* bende, qılma meni el ishinde shermende esitse xalayıq bolıp shermende *naisaptıń* júzin qara áylegil. *Biyopa* dúnyada áylegil toba, mákanımdı anda dozaq áyleme. *Gúnalı* bendeńmen, bir *zarlı* nashar, qoyma meni bul japada intizar... *Gumshaday* baǵı qazan ishre, soldı ashılmayın. Álqıssa, sháhárde óli *juwǵısh* baba bar esi. Ol qızdı zámberge salar boldı. Mansur kibi dóhmet bilen óltirip, *Nasiymadek* terilerim soydırıp... Shiyirin tilli, halım sorǵan xan jigit, qulaq salıp, arzı-halım sen esit, zer *jaǵalı*, *teblebazlı* xan jigit, ahıw kózli shaxsuwarım sen esit.

Joqarıdaǵı keltirilgen mısallarda kelbetlikler qosımtalar menen kelip dórendi kelbetliklerdi jasaǵan. Birinshi mısalda *jazıqlı* sózi atawısh kelbetlik jasawshı -lı qosımtası qosılıp, al *naisaptıń* sózinde bolsa atlıq sózlerdiń aldına qosılıp kelbetlik jasaytuǵın -na qosımtası qosılıp dórendi kelbetlik jasap tur. Ekinshi, úshinshi gáptegi kelbetlikler de birinshi gáptegi sıyaqlı -lı affiksi menen kelgen *gúnalı*, *zarlı* sózleri berilgen hám atlıq sózlerdiń aldına qosılıp kelbetlik jasaytuǵın -biy qosımtası menen kelgen *biyopa* dórendi kelbetlik sóz jasaǵan. Al tórtinshi mısalda atlıq sózge -day qosımtası qosılıw arqalı jasalǵan yaǵnıy bir nársege teńep, uqsatıp kórsetiw arqalı baǵdıń qanday ekenligin kórsetip dórendi kelbetlik jasalǵan. Tap usı mısal sıyaqlı altınshı gápte -day qosımtası ornına -dek dep qollanılǵan sóz berilgen. Eń sońǵı mısalda -lı, -li qosımtası arqalı jasalǵan *jaǵalı*, *teblebazlı* dórendi kelbetlikler bar.

Juwmaqlap aytqanda, dástan tili júdá jaqsı, kelbetlik sózlerdi óz ornı menen júdá sheber qollanǵan. Búgingi kúnde folklor iliminde dástanlar tilin úyreniw áhmiyetli máselelerdiń biri bolǵanı ushın biz dástanlardıń tilin tereń izertlewimiz tiyis. Qaraqalpaq ádebıy tiliniń tariyxın, onıń payda bolıw hám qalıplesiw basqıshların anıqlawda jazba estelikler menen bir qatarda xalıq awızeki dóretpeleri - dástanlardıń tilin izertlew áhmiyetli máselelerdiń biri. Folklorlıq shıǵarmalardı folkloristika ilimi kóz qarasınan hám

de qaraqalpaq til iliminde jańadan qalıplesken lingvofolkloristika ilimi kózqarasınan hár tárepleme izertlew búgingi kúnde áhmiyetli máselege aylandı. Haqıyqatında da dástanlardıń tilin izertlew áhmiyetli másele bolǵanı ushın biz olardı izertlep, hár birin tereń úyrenip ilimge óz úlesimizdi qosıwımız kerek. Qaraqalpaq dástanları júda kóp hám olardıń tili júda bay, eger hár bir dástanniń tilin úyrenip shıqsaq qaraqalpaq tiliniń sózge bay til ekenligine jáne bir márte isenim bildiremiz. Sonlıqtan dástanlar tilin úyrenip, olardaǵı sózlerdiń mánilerin, qalay qollanılǵanlıǵın bir sóz benen aytqanda dástanlardıń tillik tárepin ashıp beriwim tiyis.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ábdinazimov.Sh. Lingvofolkloristika. Nókis, 2015.
2. Dáwletov. A, Dáwletov. M, Qudaybergenov. M. "Házirgi qaraqalpaq tili. Morfemika, morfonologiya, sóz jasalıw hám morfologiya" Nókis, 2010.
- 3."Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya" Nókis, "Bilim" 1994.
4. Házirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya . Nókis " Qaraqalpaqstan" 1981.
5. Qaraqalpaq folklorı. 43-56- tomlar.Nókis, "Ilim" 2012.